

De argumentatieve rol van beeld in tekst¹

1 Inleiding

Beelden zijn belangrijke media die ons veel belangrijke informatie kunnen verschaffen. In onze Westerse cultuur zijn we gewend om kritisch naar teksten te kijken maar 'visuele geletterdheid' is veel minder vanzelfsprekend.

Woorden en beelden treden vaak gezamenlijk op. Alleen in romans en andere literaire teksten is beeldmateriaal bijna steeds afwezig. Andere tekstsoorten zijn doorgaans voorzien van illustraties en andere vormen van beeldmateriaal. Deze combinatie van woord en beeld wordt zeer vaak gemaakt omdat je in woorden een bepaalde zaak gedetailleerd en beargumenteerd kunt uitleggen. Maar illustraties kunnen natuurlijk ook heel veelzeggend zijn. Beelden en teksten vullen elkaar als media in veel gevallen aan. Zo kunnen beelden een betoog ondersteunen, ze kunnen impressies overbrengen op de lezer/toeschouwer en geven soms als het ware als een samenvatting van het geschrevene. Zowel in mondelinge als in schriftelijke presentaties zegt één enkel beeld soms meer dan honderd woorden.

Wij zien zulke afbeeldingen gemakkelijk als aangename extra's om een de krant aantrekkelijker te maken, een wetenschappelijk artikel verteerbaarder te laten zijn, of een boek te verfraaien. Daarvoor zijn ze echter zelden bestemd. Illustraties zijn niet voor de sier. In vrijwel alle geschreven teksten hebben ze een doel en een functie. Daarvan zijn ook de makers van teksten zich niet altijd ten volle bewust. Het is dan ook zinvol om enig inzicht te hebben in de rol die afbeeldingen in teksten kunnen vervullen.

Het doel van deze tekst is daarom drieledig:

- (i) het attendeert je op het feit dat illustraties doorgaans een zinvolle rol in teksten hebben en dat je ze dus evenzeer moet 'lezen' als de geschreven gedeeltes van een boek of artikel;
- (ii) het maakt je kritisch ten opzichte van het gebruik en misbruik van illustraties door anderen;
- (iii) het geeft je daarmee (impliciet) een inzicht in de wijze waarop je zelf op een verantwoorde wijze illustraties in teksten kunt gebruiken.

Deze tekst gaat voornamelijk over de relatie tussen illustraties en *wetenschappelijke* teksten. De bedoeling is om een aantal hoofdpunten aan te geven waarvan je gebruik kunt maken bij de analyse van een geïllustreerde tekst.

Eerst zullen we kritisch kijken naar het medium beeld en vervolgens naar de combinatie van twee verschillende media: beeld en tekst. We beperken ons daarbij tot het stilstaande beeld en in het bijzonder tot fotografie. Voor het stilstaande beeld als geschilderde voorstelling word je verwezen naar de tekst 'Beeldanalyse' van Agnes Groot. Tot slot besteden we aandacht aan een andere vorm van grafische argumentatie, namelijk geografisch kaartmateriaal en grafieken.

2.1 Beeld en werkelijkheid

Een foto lijkt, op het eerste gezicht, eenvoudig een gedocumenteerde, visuele weergave van de werkelijkheid, of in elk geval van *een* werkelijkheid. De fotograaf legt via een mechanisch apparaat

---

¹ Oorspronkelijke tekst van Douwe Yntema (2004), herzien en aangevuld door Ben Stuyvenberg (oktober 2011).
© Faculteit der Letteren.

een beeld vast van een objectieve realiteit. Daardoor heeft een foto de suggestie van directheid en waarheid. *Eerst zien, dan geloven*. De afbeelding lijkt samen te vallen met de werkelijkheid.

Maar is een foto wel zo'n objectieve, neutrale weergave van de werkelijkheid? De relatie van een afbeelding met de realiteit waarnaar die verwijst noemen we *referentialiteit*. Maar naar welke werkelijkheid verwijst een beeld eigenlijk? Een schilderij van Rafaël of een beeld van Michelangelo is sterk bepalend voor ons beeld van de Renaissance, zoals de beroemde glamourfoto in chic zwart/wit

van Marilyn Monroe met de opwaaiende jurk bepalend is voor ons beeld van de jaren '50 van de twintigste eeuw. Het beeld werkt dan als een *pars pro toto*: het is bepalend voor ons hele beeld van een situatie of een tijd. Maar hoe representatief is een foto? En hoe duiden we het beeld? De Victoriaanse stijfheid die we op foto's waarnemen is het gevolg van de beperkte techniek van fotograferen in de negentiende eeuw maar is niet representatief voor hoe mensen in het werkelijke leven overkwamen. [bron foto: http://www.oocities.org/it/marilyn_3d/posters.htm]

Door de toenemende kwaliteit en kwantiteit van beelden wordt het steeds lastiger de referentialiteit van beelden vast te stellen. Beelden betogen op een andere wijze dan woorden. Door hun zeggingskracht hebben beelden de neiging iconisch en autonoom te worden, en worden zo als het ware werkelijker dan de werkelijkheid. Het beeld is dan belangrijker geworden dan datgene waarnaar het verwijst. Zo kunnen beelden een sterke associatieve overtuigingskracht hebben, denk bijvoorbeeld maar aan reclamebeelden of verkiezingsposters, of kunnen ze een werkelijkheid weergeven die als zodanig niet bestaat, zoals zwart/wit foto's, of niet kan worden ervaren, zoals het vertraagd vastleggen van een bewegend beeld of een (extreme) uitvergroting.

We worden vaak geconfronteerd met beelden waarvan de herkomst (ons) niet bekend is en waarvan we bovendien niet weten hoe de foto totstand is gekomen. Wat heeft de fotograaf willen vastleggen en met welk doel? Wat heeft hij wel vastgelegd en wat niet? Hij kiest immers een bepaald deel van de werkelijkheid uit. Dat deel komt op de foto, maar de rest niet. Er is dus sprake van selectiviteit.

Daarbij komt het probleem van de beeldmanipulatie, ook wel retoucheren genoemd. In dat geval is de foto nadat die is gemaakt op de een of andere wijze bewerkt. Dat kan gaan om bijvoorbeeld een uitsnede, inkleuring, toevoeging of juist verwijdering van een beeldelement. Juist in deze tijd van digitale technieken zijn er wat dat betreft veel mogelijkheden (denk aan bijvoorbeeld Photoshop) en is manipulatie tegelijkertijd steeds moeilijker is vast te stellen.

2.2 De argumentatieve kracht van beelden

In de geesteswetenschappen wordt in toenemende mate gebruik gemaakt van visuele bronnen. Lange tijd gold dat een boek of een artikel met veel tekst en veel voetnoten een academischer en gezaghebbender uitstraling had dan een tekst met veel afbeeldingen. Een boek met veel afbeeldingen werd al gauw gezien als minder serieus (een zogenaamd 'coffee table book' met een oppervlakkige benadering van het onderwerp). Recentelijk wordt beeldmateriaal echter steeds meer gezien als waardevol bronmateriaal. *Beeldmateriaal wordt dan dus niet gebruikt om een tekst wat luchtiger te maken maar als onderdeel van een argumentatie.*

We hebben reeds gezien dat foto's *per se* een subjectieve weergave van een werkelijkheid zijn en soms een regelrechte manipulatie daarvan. Als het gaat om een combinatie van tekst en beeld heb je

te maken met nog een subjectief aspect: de keuze die de schrijver van het boek of het artikel maakt uit het beschikbare beeldmateriaal.

We moeten ons goed realiseren dat de foto's in een artikel of boek altijd een selectie zijn uit een veel groter bestand van afbeeldingen. Daarvan kiest de auteur er dus een aantal uit.

Soms wordt de keuze heel bewust gemaakt. De schrijver kiest hetzij die afbeeldingen uit die zijn hypothese ondersteunen (negatieve selectie; streng verboden!), of maakt zorgvuldig een representatieve keuze (positieve selectie). Maar meestal denken auteurs niet erg diep na bij de keuze van hun beeldmateriaal: ze kiezen onbewust voor foto's die goed bij hun betoog en hun visie passen. Zonder dat de auteurs of redacteurs van kranten en (wetenschappelijke) tijdschriften en boeken zich dat realiseren sturen ze de lezer zo in de richting van hun conclusie of hun visie. We moeten ons er dus goed van bewust zijn dat er soms expliciete motieven, maar meestal juist heel impliciete beweegredenen steken achter de selectie van het fotomateriaal in wetenschappelijke publicaties.

Voorbeeld:

De redactie van een landelijk dagblad zet een artikel op de voorpagina over een grote Palestijnse betoging die uitloopt op een grote en gewelddadige confrontatie met het Israëlische leger. Daarvoor worden de volgende kleurenfoto's aangeboden op de internet sites van de Israëlische regering, de Palestijnse autoriteit en CNN:

- een groep Israëlische soldaten in het nauw die gestresst bezig is te vuren op Palestijnse demonstranten
- een door een Israëlische (?) tank overreden Palestijnse jongen omgeven door een groep razende Hamas aanhangers
- een Israëlische soldaat die een bejaarde Palestijnse vrouw uit het strijdgewoel wegdraagt

Elk van deze drie foto's zal bij de lezer totaal andere emoties oproepen en dus de wijze waarop de lezer het krantenartikel mentaal verwerkt in belangrijke mate kleuren.

De keuze van afbeeldingen door auteur of redactie is dus van invloed op de wijze waarop de lezers het Israëlisch-Palestijnse conflict zien.

De keuze van foto's voor dagbladen en weekbladen kan dus aanzienlijke invloed hebben op de publieke opinie. Op een soortgelijke manier kan ook de selectie van de foto's voor een wetenschappelijk artikel de lezer sterk sturen en de geloofwaardigheid van de conclusies van de auteur - terecht of ten onrechte - voor de lezer behoorlijk vergroten. Ook voor wetenschappelijke publicaties geldt dat foto's geen objectief gegeven zijn. De selectie die de auteur van het wetenschappelijke artikel of boek uit het beschikbare fotomateriaal maakt, is een subjectieve factor is die je bij je analyse van de publicatie zorgvuldig moet meewegen. *Foto's en andere afbeeldingen in een wetenschappelijke tekst maken deel uit van de argumentatie van de schrijver. Ze moeten dan ook kritisch bekeken worden, want het zijn stille, vaak geniepige verleiders.*

Voorbeeld:

Een kunsthistoricus wil 'bewijzen' dat Vincent van Gogh in de laatste jaren van zijn leven in toenemende mate aan krankzinnigheid leed. Hij zal dan juist die schilderijen uit Van Gogh's laatste levensjaren als illustratie voor het artikel selecteren die als wild, chaotisch en ongecontroleerd overkomen. Deze selectie van de afbeeldingen ondersteunt dus de hypothese van de schrijver en brengt de lezer ertoe de teksten waarin de auteur zijn argumenten geeft, minder kritisch te benaderen en sneller te geloven: de foto's geven immers aan dat de auteur gelijk heeft!

Tien *willekeurig* gekozen schilderijen uit Van Gogh's laatste jaren zouden vermoedelijk minder sturend effect op de lezer hebben en de auteur tot een meer genuanceerde of zelfs totaal andere conclusie kunnen leiden.

Soms wordt een foto gebruikt om te bewijzen dat iets heeft plaatsgevonden. Zo kwam eind 2002 de Amsterdamse crimineel Willem Holleeder in het nieuws toen het maandblad Quote een foto afdruckte van Holleeder in gezelschap van bankier Willem Endstra op een bankje bij het kantoor van de bankier. Deze foto was eerder dat jaar heimelijk genomen. Endstra, die werd beschouwd als de 'bankier van de Nederlandse onderwereld', had eerder verklaard Holleeder nauwelijks te kennen.

In dat geval ging het om een authentieke foto die kon dienen als bewijs voor de banden die Endstra met Holleeder had. De foto is zelfs in een strafzaak gebruikt. Maar eerder is al opgemerkt dat je moet oppassen met fotomateriaal omdat foto's lang niet altijd authentiek zijn.

Soms worden foto's uit esthetische overwegingen gemanipuleerd. Bekend is het geval van freelance fotograaf Jean-Pierre Jans. De Volkskrant verbrak in 2008 de samenwerking met de fotograaf naar aanleiding van een foto waarop een hert was toegevoegd aan een foto die een reeks herten op de achtergrond toont terwijl een man geluidsopnamen maakt. Lezers van de krant wezen erop dat er met de foto gerommeld was. De fotograaf ontkende maar nader onderzoek door een andere fotograaf leerde dat er meer in de foto was geknipt en geplakt dan alleen een hertje: bomen in de achtergrond, een tak in het gras en een gelijke tekening van de vacht van een hert. De affaire was aanleiding tot de discussie over wanneer er sprake is van *beeldbewerking* (zou onschuldig zijn) en wanneer van *beeldmanipulatie* (ofwel: bedrog).

Manipulatie van foto's kan echter ook veel minder onschuldige vormen aannemen. Een voorbeeld daarvan is het principe van *damnatio memoriae* (vervloeking van de nagedachtenis) dat in de voormalige Sovjet-Unie (maar daar niet alleen) werd toegepast. Kort gezegd kwam het erop neer dat personen die volgens het regime afvallig waren van de officiële leer uit het collectieve geheugen werden gewist. De namen werden dan uit de archieven gewist en hun portret van (groeps-)foto's verwijderd.

Het kan ook voorkomen dat foto's geënceneerd of geregisseerd zijn. Er is dan als het ware sprake

van een schijnvertoning. Ook hiervoor geldt dat er kwalijke en minder kwalijke vormen zijn. Soms wordt een foto van een daadwerkelijke gebeurtenis na encenering opnieuw genomen om het beeld stilistisch te verbeteren of om er een meer heroïsch effect aan te geven. Een bekend voorbeeld daarvan is de foto 'Raising the Flag on Iwo Jima' van de fotograaf Joe Rosenthal uit 1945. Het verhaal van die foto wordt verteld in de film 'Flags of

our fathers' van regisseur Clint Eastwood uit 2006. [bron foto:
http://en.wikipedia.org/wiki/Raising_the_Flag_on_Iwo_Jima]

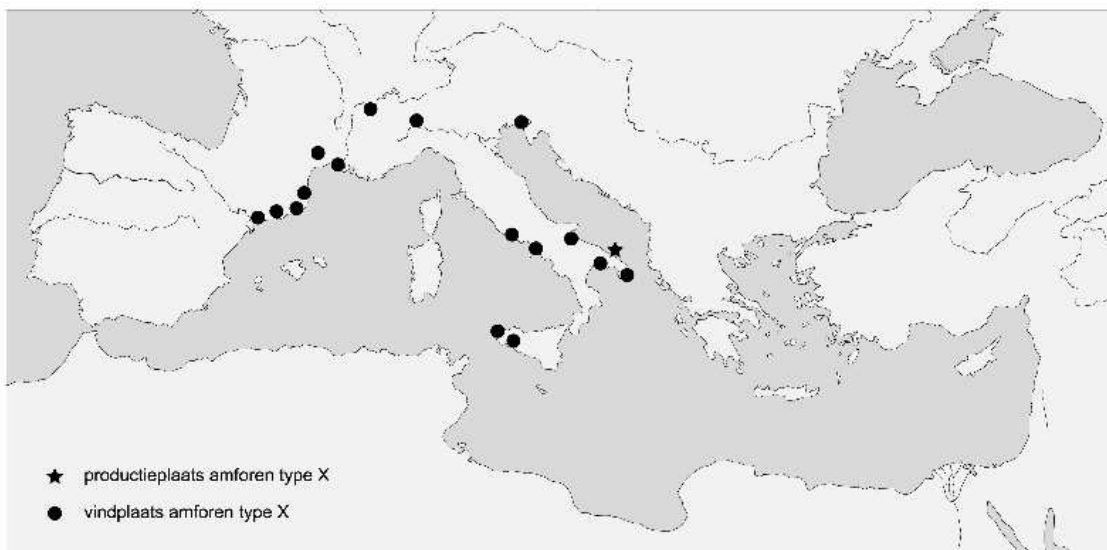
2.3 Kaarten en grafieken

Kaarten worden vaak gebruikt in wetenschappelijke teksten. Het zijn grafische illustraties die de bedoeling hebben geografische aspecten van de tekst te verhelderen.

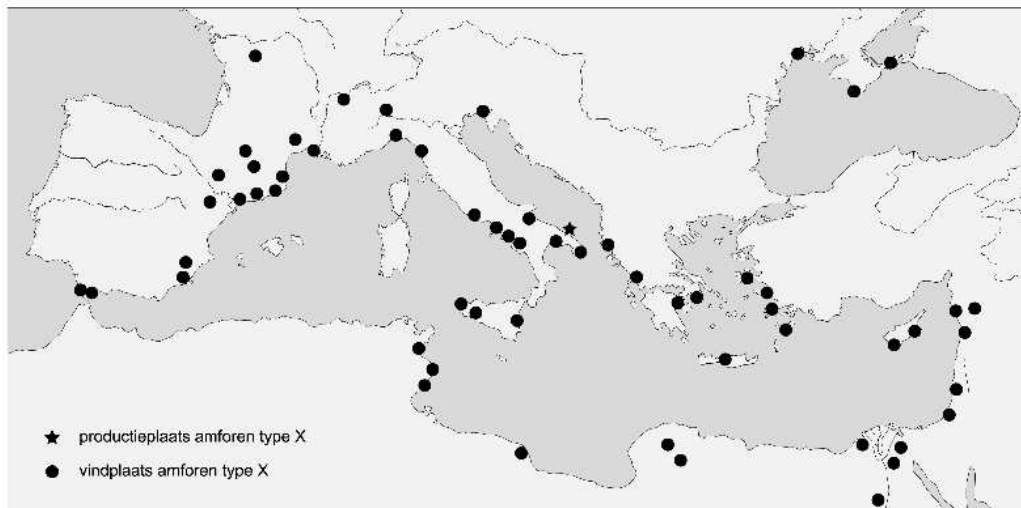
Het meest onschuldig zijn die kaarten, die aangeven waar de plaatsen liggen die in de tekst genoemd worden of een bepaalde reisroute aangeven. Dat is informatief voor de lezer, zeker als het om tamelijk onbekende plaatsen gaat. Met zulk soort kaarten kan weinig fout gaan.

Het wordt een stuk gevaarlijker als we bepaalde *verschijnselen* in kaart willen brengen. Zulke kaarten dienen om de geografische verspreiding van een verschijnsel visueel weer te geven ter ondersteuning van de betreffende passage in de tekst. Het maken van deze zogenaamde verspreidingskaarten komt in veel wetenschappelijke disciplines voor. De taalkundige wil aangeven wat het verspreidingsgebied is van een bepaalde taal of van een bepaald taalkundig verschijnsel. Een historicus brengt bijvoorbeeld de 18e-eeuwse heksenverbrandingen in kaart om aannemelijk te maken dat de laatste uitingen van deze bijgelovige ongein zich in economisch achtergebleven gebieden voordeden. En een medicus presenteert twee kaarten om aan te geven dat de malaria in 1930 in een veel groter gebied voorkwam dan in 2000; hij wil namelijk bewijzen dat deze ziekte sterk is teruggedrongen.

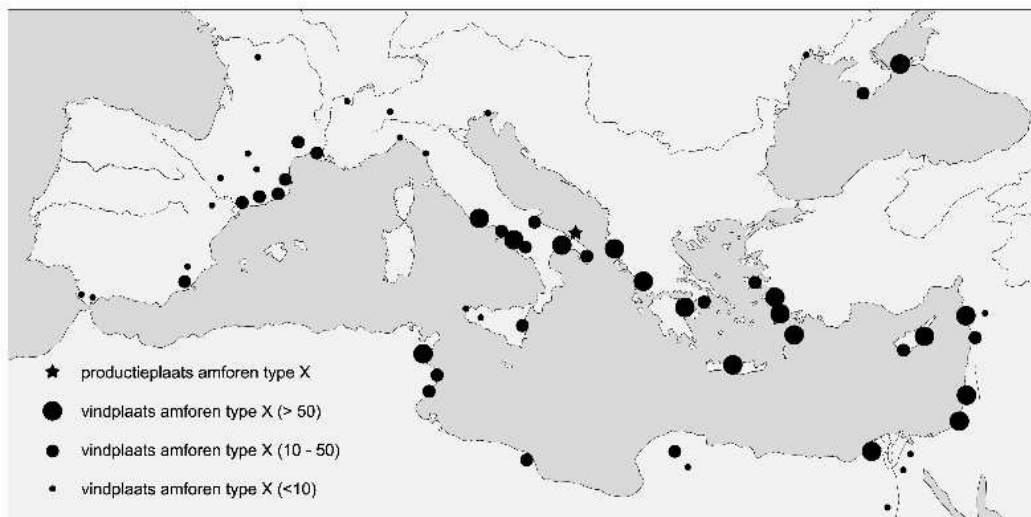
Wie een verspreidingskaart maakt of leest, vindt zijn pad bezaaid met voetangels en klemmen. Je kunt met een verspreidingskaart gemakkelijk onjuiste stellingen 'bewijzen'. Een onzorgvuldig gemaakte verspreidingskaart kan auteur en lezer op ongenueanceerde of zelfs totaal verkeerde conclusies brengen. Hieronder volgt een voorbeeld waarbij hetzelfde verschijnsel een aantal malen in kaart wordt gebracht en de conclusies die op grond van de kaarten zouden kunnen worden getrokken.

Verspreidingskaart amforen in zuidoost Italië tussen 160 en 40 v. Chr., zoals bekend in 1980. De ster is de productieplaats (lacunueze dataset). Je trekt daaruit wellicht de conclusie dat deze amforen met olijfolie vooral naar het westelijk Middellandse Zeegebied zijn geëxporteerd en wel speciaal naar Zuid-Frankrijk en de costas bij Barcelona. De data waren in 1980 echter beperkt.

Verspreidingskaart amforen zuidoost Italië in 2000 (aantallen niet aangegeven).

Verspreidingskaart amforen zuidoost Italië in 2010 (verschillen in aantallen aangegeven).

De data zijn veel completer; het gehele Middellandse Zeegebied is nu goed onderzocht. De conclusies zijn nu geheel anders; dus als je een verspreidingskaart ziet, probeer dan uit te vissen hoe goed het databestand is waarop de kaart is gebaseerd; als je de factor 'tijd' ook nog gaat inbrengen (en dat moet natuurlijk ook), blijkt overigens dat in de 2e eeuw v. Chr de amforen uit Zuid Italië (en hun olijfolie) vooral naar het oostelijk deel van de Middellandse Zee werden geëxporteerd, en in de 1e eeuw voornamelijk naar het westelijk deel. De kaarten zijn gemaakt door archeologen van de VU.

Er zijn dus drie belangrijke factoren die de informatieve waarde van een verspreidingskaart bepalen:

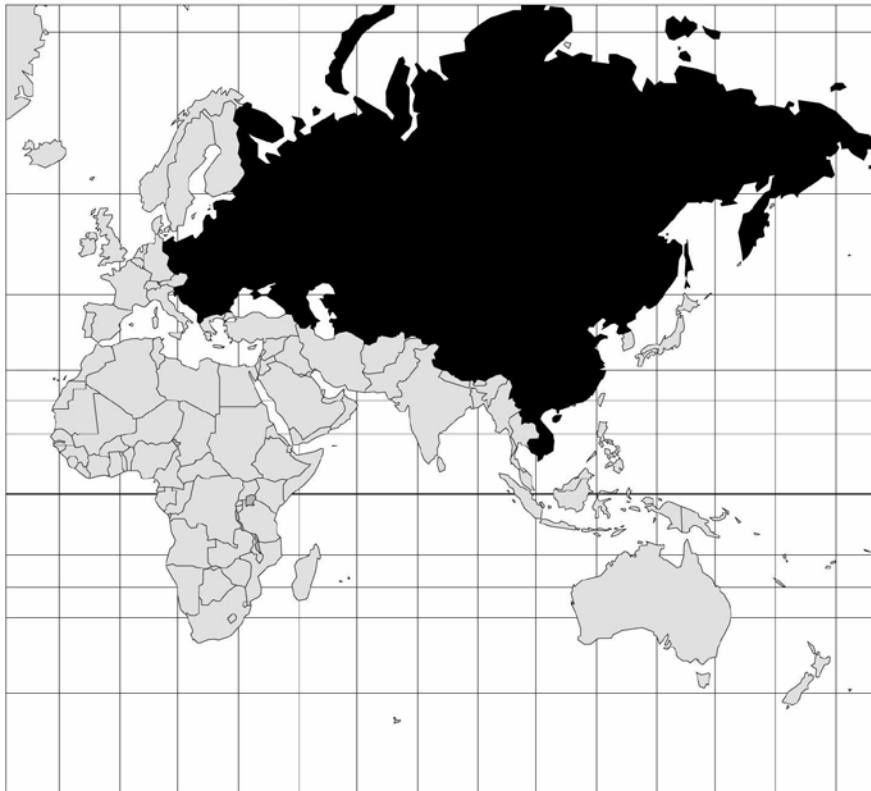
(i) de factor 'representativiteit': hoe representatief en hoe compleet zijn de gegevens waarop de kaart is gebaseerd;

(ii) de factor 'aantal': is de verspreidingskaart een 'platte' kaart waarop alleen het voorkomen van het verschijnsel wordt aangegeven, of wordt ook het aantal malen dat het verschijnsel op die plaats voorkomt in kaart gebracht?

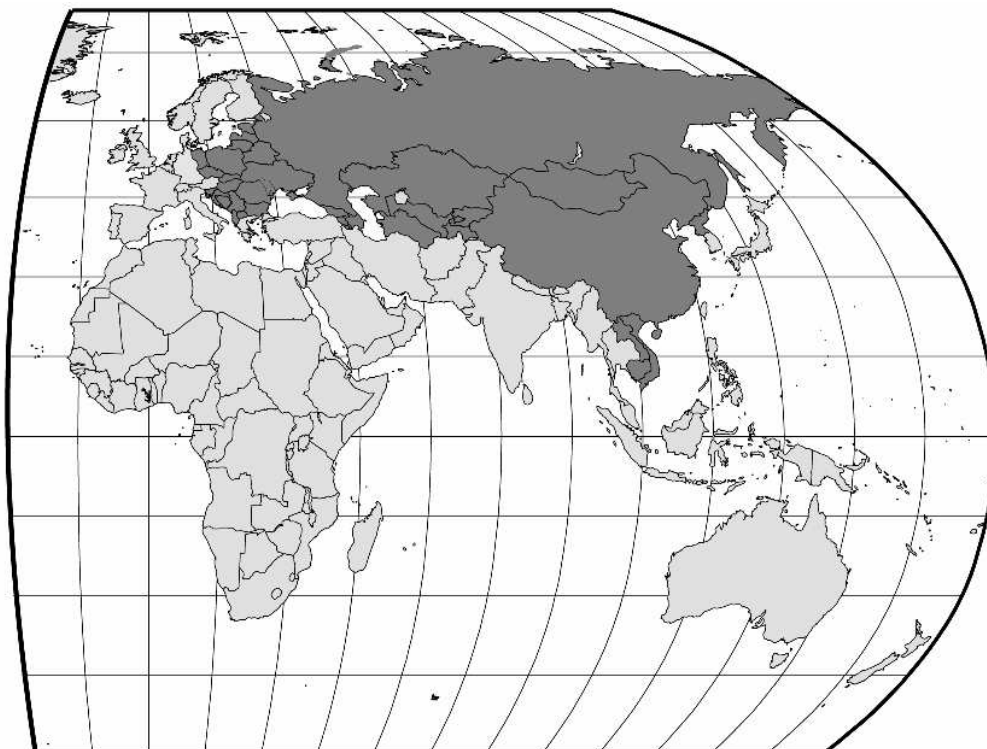
(iii) de factor 'tijd': hoe groot is de periode waarvan de gegevens in de kaart zijn verwerkt?

Geven zij een momentopname of omspannen zij een korte tijd? Of zijn er gegevens uit een lange tijdspanne op één kaart bij elkaar geveegd en is er geen rekening gehouden met veranderingen die zich in de loop van die lange tijd kunnen hebben voortgedaan?

Hoezeer kaarten van invloed kunnen zijn op onze beeldvorming blijkt ook uit het volgende voorbeeld.

Het "Rode gevaar": 'platgewalste' wereldkaart uit de Koude Oorlog met communistische staten in zwart.

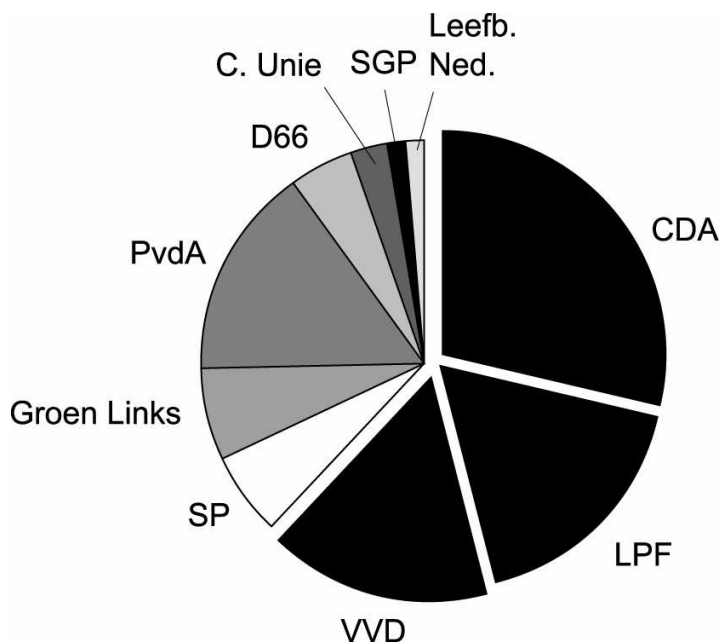

Het zelfde gegeven als voorafgaand kaartje op een op de wereldbol gebaseerde kaart.

2.3 Pie charts and grafiekjes

Naast kaarten zijn er nog andere grafische illustraties die regelmatig in wetenschappelijke en andere teksten voorkomen. Daartoe behoren onder andere de grafieken en *pie charts* ('taartpunten'). Beide hebben ze de bedoeling bepaalde verschijnselen of ontwikkelingen die de auteur in zijn tekst behandelt, voor de lezer te visualiseren. Ze verbeelden vooral aantallen en veranderingen in aantallen. Je ziet ze ook vaak in kranten en tijdschriften.

Pie charts zijn meestal vrij onschuldig. Ze visualiseren percentages en getalsverhoudingen. Je moet je natuurlijk wel steeds afvragen of de cijfers waarop de *pie chart* gebaseerd is, degelijk en betrouwbaar zijn. Het onderstaande voorbeeld visualiseert de zetelverdeling in de Tweede Kamer sinds 15 mei 2002.

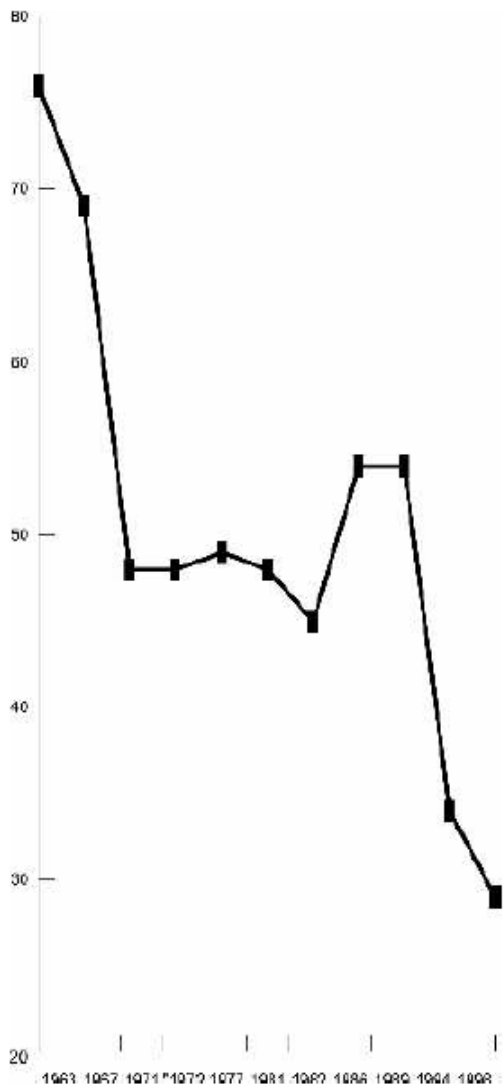
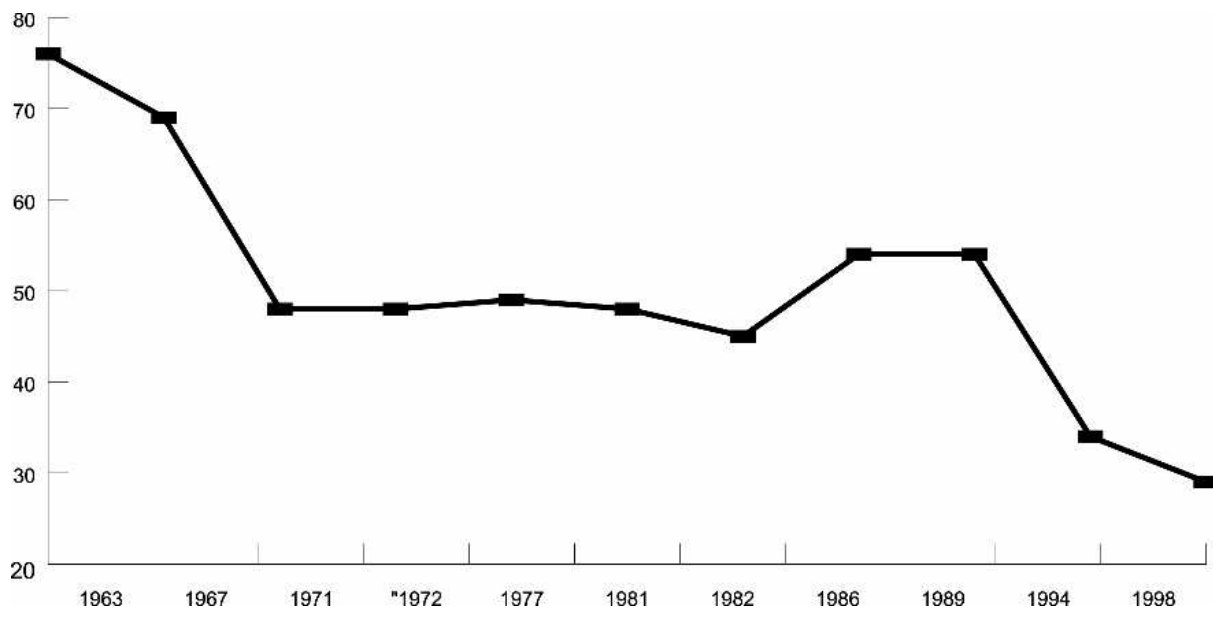

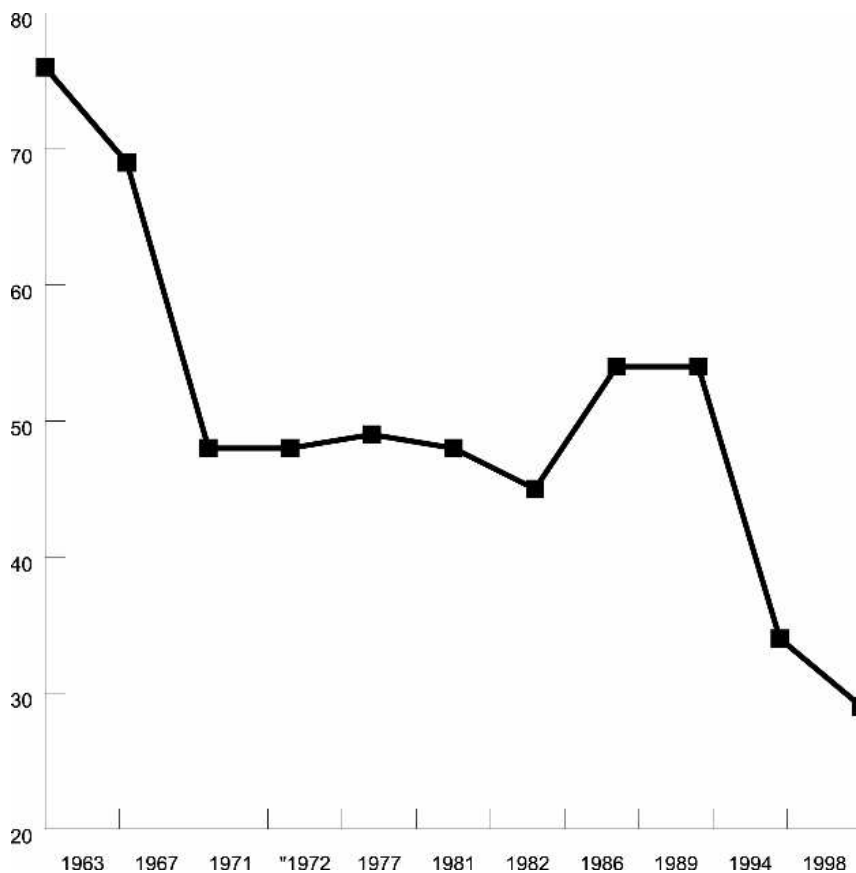
Pie chart met zetelverdeling Tweede Kamer sinds 15 mei 2002.

Grafiekjes kom je in allerlei tekstsoorten tegen. Ze worden bijvoorbeeld bijna dagelijks gebruikt om de koers van de Euro, de koersschommelingen op de beurs of de stijgende of dalende waarde van aandelen aan te geven. Ze visualiseren dus veelal variaties in kwantitatieve gegevens over een bepaalde tijd (b.v. de dalende de beurskoers in het jaar 2001). In wetenschappelijke teksten zijn grafieken heel gebruikelijk. Evenals bij de *pie chart* is het ook bij dit soort grafische illustraties in een wetenschappelijke tekst zinvol je af te vragen of de cijfers waarop een grafiek is gebaseerd, betrouwbaar en representatief zijn. Zelfs als dat inderdaad het geval is, kunnen grafieken die gebaseerd zijn op dezelfde gegevens, totaal verschillende impressies op de lezer maken en hem of haar goedgelovig achter de foutieve conclusies van de auteur laten aanhobbelen.

Op de volgende pagina's: drie grafieken met terugloop van de confessionele partijen (KVP/ARP/CHU, later CDA) tussen 1963-1998 met variaties in wijze waarop x-as en y-as zijn vormgegeven.

Uit het bovenstaande voorbeeld blijkt dat de manier waarop je de onderverdeling op de horizontale lijn (de zgn. x-as) en de onderverdeling op de verticale lijn (de y-as) maakt, een grote invloed heeft op het verloop van de grafieklijn. De ene grafiek schildert de teruggang van de confessionele partijen als een plotselinge diepe val, de andere als een geleidelijke afbrokkeling.

3 Samenvatting

Illustraties in wetenschappelijke teksten moet je evenzeer lezen als de teksten zelf. Ze dragen soms belangrijke informatie aan. Check zo mogelijk of de basisgegevens die daarvoor gebruikt zijn, betrouwbaar en representatief zijn. Verder ondersteunt beeldmateriaal de tekst: het visualiseert bepaalde verschijnselen die de auteur bespreekt. Kijk of de beeldkeuze van de auteur overeenkomt met het beeld dat jij op grond van de aangedragen gegevens maakt en neemt niet klakkeloos het beeld dat de auteur voor je kiest, voor waar aan. Illustraties maken dikwijls ook deel uit van de argumentatie van de schrijver. Die argumentatie heeft tot doel de lezer van een bepaald standpunt te overtuigen. Natuurlijk weeg je die argumentatie in beelden en ben je even kritisch ten opzichte van het beeldmateriaal als tegenover de aangeboden wetenschappelijke teksten. Laat je niet door een plaatje in de luren leggen.